

Костицька І.О.,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
заступник завідуючого відділом
Інституту законодавства Верховної Ради України
ORCID: 0000-0003-2336-1426

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНОГО ОБГРУНТУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕПУТАТІВ

JEL Classification: K 19
SECTION "LAW": Право.

Анотація. Стаття присвячена актуальному питанню – дослідженню у контексті соціально відповідальної влади проблем юридичної відповідальності депутатів парламенту. Автор до числа найважливіших тут проблем відносить необхідність конституційної інституціалізації відповідальності парламентаріїв. Аналізуючи висвітлення цієї проблематики у юридичній літературі приходиться до висновку щодо потреби вивчення накопиченого у різних країнах досвіду нормативно-правового в цілому та конституційно-правового регулювання у цій сфері суспільних відносин зокрема. На підставі розгляду висвітлення інституту юридичної відповідальності у сучасній літературі відзначається, що на сьогодні постало питання про узагальнення такого досвіду, що дає підстави говорити про виокремлення відповідних моделей конституційно-правового регулювання юридичної відповідальності парламентаріїв, що вважається показником розвинутої парламентаризму, рівня розвитку конституціоналізму та як теорії і практики, стану розвитку системи стримувань і противаг у механізмі поділу державної влади та ефективності функціонування відповідального представницького правління, а також показником демократичності державно-правового режиму, рівності усіх перед законом і реальності феномену юридичної відповідальності держави і парламенту перед суспільством та особою. Автор підкреслює, що конституційна модель юридичної відповідальності парламентаріїв має ґрунтуватися на засадах як загальної теорії права, так і на постулатах теорії конституційного права, необхідності врахування всієї ієрархії конституційних цінностей, а також формально-логічну обумовленість моделі юридичної відповідальності парламентарія загальною конституційною моделлю відповідальності держави. Стверджується, що диференціація на конституційному рівні відповідальності парламентаріїв зумовлюється особливостями конкретного втілення концепції поділу державної влади, специфікою місця парламенту як носія законодавчої влади в механізмі державної влади, а аналіз конституційного законодавства країн ЄС, що регламентує інститут юридичної відповідальності парламентаріїв, переважно ґрунтується на спільній конституційно-правовій спадщині Європи.

Ключові слова: парламентаризм, інституціалізація юридичної відповідальності народних депутатів, моделі конституційно-правового закріплення юридичної відповідальності парламентаріїв, відповідальне представницьке правління.

Abstract. The article explores a topical issue, a research of the challenges relating to legal responsibility of Members of Parliament in the context of socially responsible government. The author considers the need for constitutional institutionalization of the responsibility of

parliamentarians among the most important problems. Analyzing the coverage of this issue in the legal literature it is concluded that it is necessary to study the experience gained in different countries of constitutional and legal regulation, in particular in this area of public relations, and statutory regulation in general. On the grounds highlighting the institute of legal responsibility in contemporary literature, it is noted that today it has become clear how pressing the issue of such experience generalization, which suggests the separation of appropriate models of constitutional regulation of legal responsibility of parliamentarians, considered as an indicator of parliamentarism development, development level of theory and practice of constitutionalism, the state of development of the deter and counter system in the mechanism of power-sharing and the efficiency of responsible representative government and an indicator of democratic state-based legal regime, equality for all before the law and the reality of the phenomenon of legal responsibility of the state and parliament towards society and human. The author emphasizes that the constitutional model of legal responsibility of parliamentarians should be based on the principles of both the general theory of law and the theory of constitutional law, the need to take into account the whole hierarchy of constitutional values, and the formal logical conditionality of the model of legal responsibility of a parliamentarian and general constitutional model of state responsibility. It is argued that the differentiation at the constitutional level of responsibility of parliamentarians is determined by the specific implementation of the concept of power-sharing, the specifics of the place of parliament as the legislative power bearer in the mechanism of state power, and the analysis of the constitutional legislation of EU countries regulating the institution of legal responsibility of parliamentarians is based mainly on the joint constitutional and legal heritage of Europe.

Keywords: parliamentarism, institutionalization of legal responsibility of People's Deputies, models of constitutional recognition of legal responsibility of parliamentarians, responsible representative government.

Вступ

Конституційні реформи, що так чи інакше зачіпають специфіку конституційно-правового статусу парламенту та парламентаріїв у сучасних державах, питання щодо оптимального способу закріплення такої відповідальності на конституційно-правовому рівні постає як у край актуальне завдання, що потребує свого неодмінного розв'язання з урахуванням здобутків конституційно-правової теорії та практики, передусім з урахуванням критичного аналізу відповідного текстуального оформлення конституційного інституту юридичної відповідальності парламентаріїв.

Загалом, як свідчать результати проведених наукових досліджень, інституційне відособлення та деталізація змісту юридичної відповідальності парламентаріїв на конституційному рівні є, зокрема, показником:

- зрілості й розвинутості парламентаризму (як складової частини конституціоналізму) та конституційно-правового статусу парламентарія зокрема;
- рівня розвитку конституціоналізму та парламентаризму як теорії і практики, стану розвитку системи стримувань і противаг у механізмі поділу державної влади, а також ефективності функціонування відповідального державного правління та обмеженого парламентського правління;
- завершеності механізму правового регулювання конституційно-правового статусу парламентарія як найвищої форми правової інституціоналізації юридичної відповідальності парламентаріїв, а також персоніфікації загальнопарламентської відповідальності, що диференціюється на колективну (всіх парламентаріїв загалом), групову (відповідальності парламентаріїв у межах парламентських фракцій, груп, комітетів, комісій, інших внутрішньопарламентських колегіальних утворень) та індивідуальну;
- реальності феномену юридичної відповідальності держави і парламенту перед суспільством та особою.

Результати дослідження

Будучи конституційно закріпленою, зазначена відповідальність скеровується на забезпечення відповідними нормами конституційного права вимог конституційної законності в діяльності парламентаріїв та парламенту в цілому, включає сукупність заходів конституційно-правового характеру, в ході застосування яких парламентарії, які є суб'єктами вчинення делікту (деліквентами), зазнають певних несприятливих наслідків функціонального характеру по відношенню до себе[6], зокрема – певного «ураження у правах». Відтак, юридична відповідальність парламентаріїв може бути ефективною лише за умови її чіткого закріплення конституцією держави[1].

Конституційна інституціалізація юридичної відповідальності парламентаріїв вказує як на ціннісну (аксіологічну), так і на нормативно-правову сторони такого визнання. Зокрема, із врахуванням ціннісного аспекту, конституційна інституціалізація згаданого правового інституту означає надання йому статусу конституційної категорії і конституційної цінності, що потребує особливого захисту з боку держави та її органів. З точки зору нормативно-правового закріплення, конституційна інституціалізація такого інституту означає створення виключно в рамках тексту конституції основи для правової інституціалізації юридичної відповідальності парламентаріїв на рівні законів, тобто законодавчої інституціалізації, що зумовлене визнанням парламентаріїв важливими суб'єктами здійснення владних повноважень, низки важливих конституційно значимих функцій, в результаті чого вони справляють вирішальний вплив на здійснення законодавчого процесу в державі, а їхня діяльність у різних сферах суспільного і державного життя об'єктивно зумовлює необхідність саме конституційної інституціалізації юридичної відповідальності парламентаріїв. Звичайно, у кожній державі по різному підходять до визначення обсягу та специфіку конституційного регулювання юридичної відповідальності парламентаріїв.

За цих умов можуть бути сформульовані такі ключові тези щодо моделювання конституційного інституту юридичної відповідальності парламентаріїв: 1) якщо конституція замовчує питання про відповідальність парламентаріїв, то слід визнати, що вона цієї відповідальності не допускає; 2) якщо конституція встановлює відповідальність за деякі види протизаконних діянь парламентаріїв, то подібна відповідальність не повинна поширюватися на інші види, тобто відповідні положення мають тлумачитися обмежувально; 3) якщо конституція вказує на способи притягнення до відповідальності парламентаріїв, то інші засоби, відомі законодавцю, застосуванню не підлягають; 4) якщо конституція допускає притягнення парламентарія до відповідальності, то звідси не випливає, що порушники підлягають дії загального права[2].

При цьому конституційна інституціалізація юридичної відповідальності парламентаріїв, як візначається у конституційно-правовій літературі, будується з врахуванням наступних положень:

- на конституційному рівні регулюються найбільш значимі (а не всі) з точки зору конституцієдавця прояви такої відповідальності;
- конституційна інституціалізація цього виду юридичної відповідальності ніби програмує подальшу інституціалізацію його на законодавчому рівні: спершу формуються конституційні положення, а вже на їх основі не врегульовані конституційними нормами питання юридичної відповідальності парламентаріїв визначаються законами або іншими актами (парламентськими регламентами, рішення органів правосуддя тощо);
- нормативно-правовим стрижнем юридичної інституціалізації цього інституту є положення Основного Закону держави, що мають фундаментальний та відправний характер, розвиваються і конкретизуються у підконституційних актах;
- їх реалізація здебільшого відбувається як у площині безпосередньої або первинної реалізації – у разі визнання норм Конституції нормами прямої дії, так і у площині законодавчого регулювання (вторинної реалізації).

З урахуванням специфіки закріплення відповідних конституційних положень, можна виокремити певні моделі такого конституційного закріплення цієї відповідальності – відповідні конституційні моделі; при цьому в їх основі лежить насамперед теоретичне моделювання, що відображає заальну тенденцію юридичної науки до вироблення на основі отриманих емпіричних даних певних узагальнених за базовими показниками, параметрами, критеріями певних теоретичних «зрізів»

правової реальності, що дає можливість оцінити багатомірність системи права, глибину її змістовного потенціалу, а також впроваджувати такий підхід у теорії юридичної відповідальності[5].

Як відомо, під конституційною моделлю в юридичній науці взагалі прийнято вважати «явище, що виникає на певному етапі розвитку людства (а не якоїсь окремої країни, хоча вона і може виникати і, зазвичай, виникає в окремій країні (народ якої, творці конституції виявили, відкрили, вловили «виклики» суспільного розвитку), поширюючись згодом на інші країни[7]. Конституційна модель акумулює концептуальний системний соціально-економічний, та політико-культурний та соціолого-правовий підхід до об'єкта, зміст та способи конституційного регулювання суспільних відносин. Якщо застосувати до ключових ознак інституту юридичної відповідальності парламентаріїв поняття конституційної моделі, треба буде виокремити в узагальненому вигляді найбільш істотні і значимі з точки зору розвитку парламентаризму ознаки конституційного інституту юридичної відповідальності депутатів парламенту.

Безумовно, така конституційна модель юридичної відповідальності парламентаріїв має ґрунтуватися на засадах як загальної теорії права, так і на теоретико-методологічних положеннях конституційного права. Зокрема, при застосуванні норм про юридичну відповідальність парламентарія слід враховувати не тільки положення конституції, присвячені правовому статусу парламенту та його депутатів, але також брати до уваги ієрархію конституційних цінностей, враховувати конституційні принципи, що мають безпосереднє відношення до юридичної відповідальності[3].

Водночас акцентуємо увагу ще на одному важливому моменті. Йдеться про те, що і з формально-логічного, і з суто юридичного боку модель юридичної відповідальності парламентарія як така є багато в чому похідною від загальної конституційної моделі відповідальності держави, яка по відношенню до конституційної моделі юридичної відповідальності парламентарія є первинною, базовою, виступаючи щодо неї своєрідною інституційною «матрицею» [8].

Зазначені методологічні зауваги є, по суті, ключовими і відправними для подальшого розгортання наукового дискурсу у напрямі специфікації юридичних ознак та інваріантів конституційного закріплення юридичної відповідальності парламентарія в контексті сучасних тенденцій розвитку парламентаризму та конституційно-правового регулювання суспільних відносин.

Втім, аналізуючи своєрідність і широту палітри конституційних моделей інституту юридичної відповідальності парламентаріїв, на наш погляд, спершу важливо наголосити на тих положеннях, які є спільними принаймні у межах країн Європейського континенту, конституційно-правова спадщина яких якнайбільше має враховуватися Україною з огляду на офіційно проголошений та конституційно закріплений курс держави на європейську інтеграцію.

Мова йде передусім про врахування на конституційному рівні базових, ключових положень Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року[4]. Із її аналізу, зокрема, випливає, що при притягненні до різних видів юридичної відповідальності парламентаріїв мають користуватися такими правовими гарантіями: 1) установлення факту порушення ним обов'язку, передбаченого законом; 2) закріплення прозорої процедури розгляду справи із забезпеченням прав парламентарія: а) на повне інформування стосовно скарг, поданих проти нього; б) на ознайомлення з усіма доказами, зібраними по його справі; в) бути вислуханим (усно й письмово) органами, що здійснюють відповідне провадження на всіх його стадіях; г) особисто постати перед цими органами під час провадження по справі депутата парламенту; д) на представництво своїх інтересів; і) на правовий захист від неправомірного впливу органів, які здійснюють провадження у справі, та їх посадових осіб; 3) передбачення законом можливих санкцій, які сформульовані чітко і однозначно; 4) застосування санкції, що відбувається з урахуванням принципу пропорційності покарання вчиненому порушенню та його індивідуалізації; 5) право парламентарія оскаржити прийняте рішення у судовому порядку[9].

Відповідно, конституційне регулювання юридичної відповідальності парламентаріїв ґрунтується на засадах незалежності, неупередженості, прозорості, справедливості й розумності строків розгляду та інших принципів належної правової процедури, що фіксуються на конституційному та законодавчому рівнях. Відправні позиції щодо здійснення процедури притягнення до юридичної

відповідальності парламентаріїв розміщуються саме на конституційному рівні, хоча далеко не в усіх конституціях і не з однаковим рівнем деталізації регулювання відповідних правовідносин.

Насамперед, варто зауважити, що у результаті наукових досліджень вчені сформулювали висновки, за якими конституційне регулювання юридичної відповідальності парламентаріїв має підґрунтям у більшості країн більш чи менш чітке закріплення відповідальності держави (публічних властей та їх органів) за свою діяльність. Наприклад, відповідно до статті 34 Конституції ФРН у разі правопорушення парламентарієм або державним посадовцем при виконанні належного цим публічним особам службових обов'язків відносно третьої особи, відповідальність несе держава або корпорація, на службі якої перебуває така особа. За наявності умислу або грубої необережності зберігається право регресного позову. При цьому судовий порядок для вирішення відповідних спорів є обов'язковим. Порушення прав будь-кого з боку органів публічної влади уможливорює звернення до суду (частина четверта статті 19 Конституції ФРН). Так само Конституція Іспанії фіксує відповідальність публічної влади за сваволю (частина третя статті 9), гарантії реалізації цієї відповідальності: суди здійснюють контроль за реалізацією регламентарної влади, за законністю дій адміністрації, а також за підпорядкуванням цієї діяльності цілям, що її виправдовують (частина перша статті 106), приватні особи у межах закону мають право на відшкодування збитків, завданих їх майну або правам, якщо ці збитки є наслідком діяльності публічних служб, за форс-мажорних обставин (частина друга статті 106)[10].

Особливості конституційного моделювання юридичної відповідальності парламентаріїв враховують необхідність по-можливості точної фіксації інстанції такої відповідальності. Здебільшого органами, уповноваженими розглядати питання, пов'язані із застосуванням санкцій проти парламентаріїв – правопорушників, є органи судової влади, а також сам парламент і його органи (президія, комітети чи комісії, наділені дисциплінарними повноваженнями). Такий підхід відповідає положенням частини першої статті 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка гарантує особі судове провадження по справах, пов'язаних з кримінальними та адміністративними провадженнями, а також використання повноважень органів дисциплінарного провадження – у разі вчинення дисциплінарних проступків[10]. Диференціація на конституційному рівні інстанцій відповідальності парламентаріїв зумовлюється, на наш погляд, здебільшого особливостями конкретного втілення концепції поділу державної влади, а також зумовлюється специфікою місця парламенту як носія законодавчої влади в механізмі державної влади.

Погодимось з тим, що конституційні моделі більшості країн, які передбачають конкретні юридичні санкції за вчинення правопорушень парламентаріями, ґрунтуються на: 1) чіткій юридичній визначеності підстав їх відповідальності і санкцій, застосовуваних за такі порушення; 2) забороні зворотної дії законів, що встановлюють таку відповідальність; при цьому досить вдало, як на наш погляд, відповідні приписи конституційного рівня сформульовані в Україні: відповідно до частини другої статті 19 Конституції України органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією й законами України; згідно з пунктом 22 частини першої статті 92 Основного Закону України засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них, визначаються виключно законами України[11].

Згадані положення мають імперативний характер, указуючи, зокрема, на конституційно встановлений спосіб вирішення питань юридичної відповідальності шляхом прийняття закону[12]. Звісно, це не означає необхідності існування саме спеціального закону, присвяченого питанням юридичної відповідальності парламентаріїв. Йдеться про те, що рівень юридичного закріплення такої відповідальності не може бути нижчим, за закон (зокрема, неприйнятною є ситуація, коли така відповідальність устанавлюватиметься, наприклад, постановами Верховної Ради України, нормативно-правовими актами Президента чи Уряду).

Інша конституційна норма, а саме стаття 58 Конституції України, передбачає, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх учинення

не визнавалися законом як правопорушення[11]. Як роз'яснив Конституційний Суд України, «це означає, що закони поширюють свою дію тільки на ті відносини, які виникли після набуття законами чи іншими нормативно-правовими актами чинності. Закріплення названого принципу на конституційному рівні є гарантією стабільності суспільних відносин, у тому числі відносин між державою і громадянами, породжуючи у громадян впевненість у тому, що їхнє існуюче становище не буде погіршене прийняттям більш пізнього закону чи іншого нормативно-правового акту»[13]. Означена правова позиція повною мірою стосується і неможливості надання зворотної дії в часі в частині встановлення юридичної відповідальності стосовно парламентаріїв, ця норма поширює на категорію таких політичних діячів правові приписи щодо стабільності їхнього статусу загалом та юридичної відповідальності як елемента такого статусу зокрема.

Грунтуючись на ідеях парламентського імунітету, що має публічно-правовий характер і не є особистим привілеєм парламентаріїв, конституційне законодавство багатьох країн передбачає як найсуворішу форму покарання парламентаріїв позбавлення їх депутатського статусу, зняття депутатського імунітету та подальше притягнення до кримінальної відповідальності аж до позбавлення особи особистої свободи; при цьому, зазвичай, вимагається, щоб примусові заходи, які обмежують право на свободу та особисту недоторканність особи, застосовувалися на підставах і в порядку, встановлених законом[14].

Якщо аналізувати існуючі та описані в юридичній літературі правові моделі конституційного закріплення юридичної відповідальності парламентаріїв, то можна помітити, що, принаймні, у межах Європи домінуючими є англосаксонська та романо-германська (континентальна) моделі, які об'єктивно відображають як фундаментальну різницю організації правових систем відповідних країн, так і суттєво різний конституційно-правовий статус парламенту в системі державної влади [15]. У першій з означених моделей парламент, по суті, посідає домінуюче становище, і конституційна модель юридичної відповідальності парламентарія має у край фрагментарний характер, обмежуючись переважно найзагальнішими положеннями конституційного рівня. Натомість у романо-германській моделі присутні більш деталізовані положення щодо юридичної відповідальності парламентаріїв, їх обсягу та специфіки. Такі положення знаходять свою конкретизацію у спеціальних законах та парламентських регламентах, що мають силу закону або юридичну силу, ідентичну чи принаймні близьку їй [1,2].

Водночас, як свідчить аналіз конституційного законодавства країн ЄС, що регламентує інститут юридичної відповідальності парламентаріїв, він, як і будь-яке інше конституційно-правове явище універсального гатунку, переважно ґрунтується на спільній конституційно-правовій спадщині Європи. Окремі країни демонструють здебільшого спільні тренди, аніж суттєві інституційні відмінності в конституційному закріпленні цієї відповідальності; За будь-яких обставин, навіть вважаючи правопорушення з боку носіїв законодавчої влади певними екстраординарними випадками в парламентській практиці, конституцієдавці подбали про принаймні певний мінімальний (усталений, стабільний) рівень конституційної протидії цим ексцесам, що вже саме по собі засвідчує розуміння важливості конституційної інституціалізації згаданого правового феномену[1,8].

Висновки

Аналізуючи конституційний інститут юридичної відповідальності парламентаріїв, слід заперечити проти підходу, що іноді використовується у науковій літературі, за яким цьому інституті протиставляється інститут недоторканності парламентаріїв (у вигляді парламентського імунітету та індемнітету). Як зазначають дослідники інституту юридичної відповідальності парламентаріїв, парламентський імунітет не виключає інститут юридичної відповідальності парламентаріїв і не протистоїть останньому, а має характер публічно-правової гарантії належного здійснення парламентських повноважень та убезпечення парламентаріїв від необґрунтованого переслідування органами виконавчої та судової влади у зв'язку зі здійсненням ними своїх депутатських повноважень, зокрема депутатами – представниками політичної опозиції[1]. Імунітети не мають, за загальним правилом, характеру особистих привілеїв чи виключень, перешкод від застосування юридичної відповідальності, а лише додатково лімітують порядок накладення стягнень на парламентаріїв з тим,

щоб максимально запобігти випадкам адміністративної та/чи судової дискреції. З цього погляду, інститут недоторканності має інтерпретуватися не як інститут безвідповідальності парламентаріїв, а як інститут, належний до числа гарантій правомірної, законної депутатської діяльності.

Нагадаємо, у цьому зв'язку, що зазначений інститут у часи свого запровадження в Україні, в тому числі і на конституційному рівні, розглядався як, певною мірою, тимчасовий, винятковий, застосування якого було продиктоване обставинами загострення протистояння у суспільстві, небезпекою політичних переслідувань народних депутатів у перші роки незалежності України, конфліктами парламенту та органів виконавчої влади, які використовували суди в якості засобів переслідування парламентаріїв здебільшого за політичними (а не вмотивованими юридично) мотивами.

Список використаних джерел

1. Гецько В. В. Конституційно-правова відповідальність народних депутатів України та депутатів місцевих рад : проблеми теорії та практики : дис.. канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. В. Гецько ; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород, 2015. – С. 55-56.
2. Шалланд Л.А. Иммуниет народных представителей. В 2-х тт. – Т. 1: Часть историческая / Л.А. Шалланд. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1911. – С. 271.
3. Мокій А. І. Щурко У. В. Духовні чинники соціально-економічного розвитку в умовах викликів глобалізації. Вісник Донецького національного університету, Серія В: Економіка і право. 2011. Спецвип. Т. 1. URL : <http://www.stationline.org.ua/ekonom/64/8951-duhovni-chinniki-socialno-ekonomichnogo-rozvitku-v-umovax-viklikiv-globalizaci%D1%97.html/>
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року // Офіційний вісник України від 16.04.1998. – 1998 р., № 13, / № 32 від 23.08.2006 /, стор. 270.
5. Прокопович Г. А. Теоретическая модель юридической ответственности в публичном и частном праве : дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Г. А. Прокопович; С.-Петербург. юрид. ин-т. – Санкт-Петербург, 2010. – 449 с.
6. Чепус А. В. Теория позитивной юридической ответственности органов исполнительной власти : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.02 / А. В. Чепус ; Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. – М., 2016. – С. 40, 42.
7. Хабриева Т. Я. Теория современной конституции : монография / Т. Я. Хабриева, В. Е. Чиркин. – М. : НОРМА, 2005. – С. 17.
8. Бакумов А. С. Конституционная модель юридической ответственности государства в современной Украине : концептуальные основания / А. С. Бакумов // Право и закон : междунар. науч.-практ. журн. – 2018. – № 2. – С. 23-41.
9. Овчаренко О. М. Юридична відповідальність судді: питання теорії і практики : дис.. докт. юрид. наук : 12.00.10 / О. М. Овчаренко ; Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2018. – С. 54.
10. Котковский Л. Э. Юридическая ответственность субъектов публичного права : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. Э. Котковский ; Балтийский федеральный университет имени Иммануила Канта. – Калининград, 2018. – С. 139.
11. Конституція України від 28.06.1996 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини четвертої статті 26, частини третьої статті 31, частини другої статті 39 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" (справа про стаж для зайняття посади судді в апеляційних, вищих спеціалізованих судах та Верховному Суді України) від 5 квітня 2011 року N 3-рп/2011 // Вісник Конституційного Суду України від 2011. – 2011 р., № 3, стор. 6.
13. Рішення Конституційного Суду України Про офіційне тлумачення статей 58, 78, 79, 81 Конституції України та статей 243-21, 243-22, 243-25 Цивільного процесуального кодексу України

(у справі щодо несумісності депутатського мандата) від 13 травня 1997 року № 1-зп // Офіційний вісник України від 1997. – 1997 р., № 20, стор. 117, код акта 755/1997.

14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частин першої, третьої статті 80 Конституції України, частини першої статті 26, частин першої, другої, третьої статті 27 Закону України "Про статус народного депутата України" та за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 80 Конституції України стосовно затримання народного депутата України (справа про гарантії депутатської недоторканності) від 26 червня 2003 року N 12-рп/2003 // Урядовий кур'єр від 16.07.2003. – № 129.

15. Сопільник Л. І., Новікова В. В. До питання класифікації заходів адміністративного примусу / Л. І. Сопільник, В. В. Новіков // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. – 2009. – Вип. 3. – С. 152–158.